

УДК 378.147:159.923.2

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОМУ СКЛАДУ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Войціх І.В.

Хмельницький інститут соціальних технологій Університету «Україна»,
Україна, м. Хмельницький

У статті представлено методичні рекомендації щодо формування в майбутніх психологів емоційної компетентності, зокрема щодо структурно-змістового забезпечення процесу формування емоційної компетентності та доповнення змісту дисциплін професійно-практичної підготовки інформацією про базові поняття науки про емоції і проблеми емоційної сфери та взаємодії; створення навчальних посібників, підручників, методичних рекомендацій і методичних розробок для формування емоційної компетентності з відповідним практичним компонентом, що передбачав би набуття студентами умінь і навичок – складових емоційної компетентності; розвитку загальної спрямованості особистості студентів на емоційну сферу та підтримання їх інтересу до внутрішнього світу людей та ін.

Ключові слова: емоційна компетентність, розпізнавання емоцій, розвиток емоційної регуляції студентів, формування емоційної компетентності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки, навчальний процес контекстного типу, модель формування емоційної компетентності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки.

Voitsich I.V. Methodic recommendations to scientific and pedagogic staff connected with the formation of emotional competence of future psychologists in the process of professional preparation/ Khmelnytskyi Institute of Social Technologies of University "Ukraine", Ukraine, Khmelnytskyi

Methodic recommendations connected with the formation of emotional competence of future psychologists, especially connected with the structural and contextual provision of the process of formation of emotional competence and filling of the content of disciplines of professional and practical preparation by the information about basic notions of science about emotions and problems of emotional sphere and interaction; creation of textbooks, educational accessories, methodic recommendations and methodic appliances for the formation of emotional competence with the correspondent component, which would predict the cognition of knowledge and skills, which are the parts of emotional competence by students; the development of general directing of personalities of students on the emotional sphere and keeping their interest to the inner world of people etc are represented in this article.

Keywords: emotional competence, recognition of emotions, the development of emotional regulation of students, formation of emotional competence of future psychologists in the process of professional preparation, educational process of contextual type, the model of formation of emotional competence of future psychologists in the process of professional preparation.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У наш час, зважаючи на виклики соціального, політичного та економічного характеру, суспільство висуває особливі вимоги до компетентності, професіоналізму, культури й особистісних професійних якостей

майбутніх фахівців у галузі психології. Це пов'язано з тим, що професія психолога відноситься до соціонімічного типу і передбачає як постійну роботу з людьми та безпосереднє спілкування в процесі професійної діяльності, так і спеціальних знань, умінь, навичок у психологічній галузі науки. Професія психолога потребує таких властивостей особистості, які забезпечували б успішну взаємодію з людьми. Йдеться про емоційну компетентність, яка передбачає здатність до розпізнавання і розуміння емоцій та емоційних проявів в інших людей, а також самоусвідомлення, емоційне самопізнання власної особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення зазначеної проблеми та на які опирається автор. Поняття «емоційна компетентність» ввійшло до наукового обігу в 90-х роках ХХ ст. у дослідженнях з проблем спілкування між людьми. Одними з перших це поняття почали використовувати К. Саарні, М. Райнольдс, Р. Бак, І. Андреєва, В. Слєпкова та ін.

Поняття «емоційна компетентність» вчені розглядають у тісному зв'язку з поняттям «емоційний інтелект». Американські психологи П. Селовей та Дж. Мейер [4], які почали використовувати це поняття на початку 1990-х років, вважають, що «емоційний інтелект» містить чотири компоненти, а саме: ідентифікацію емоцій, посилення мислення за допомогою емоцій, розуміння емоцій та управління емоціями. Згодом Р. Бар-Он запропонував змішану модель «емоційного інтелекту», де його потрактовано як сукупність розумових і особистісних якостей, що охоплює п'ять компонентів: самопізнання, навички міжособистісного спілкування, адаптаційні здібності, управління стресовими ситуаціями та домінування позитивного настрою.

На радянських теренах ХХ ст. дослідження інтелекту розвивалися в кількох напрямках: вивчення психофізіологічних задатків загальних розумових здібностей (Б. Теплов, В. Небиліцин, Е. Голубєва), емоційної та мотиваційної регуляції інтелектуальної діяльності (О. Тихомиров) когнітивних стилів (М. Холодна), «здатності діяти в розумі» (Я. Пономарьов). Відомими сучасними дослідниками цієї проблеми є І. Андрєєва, Г. Гарскова, С. Дерев'янка, Ф. Іскандєрова, Д. Люсін, О. Милославська та ін.

Сьогодні окремі аспекти формування емоційної компетентності майбутніх психологів вивчають О. Войтович, С. Загра, Л. Доценко, І. Євтушенко, І. Іванова, О. Матвієнко, І. Литвиненко, Н. Ортікова, Н. Старинська та ін. Питання підготовки майбутніх психологів до консультативної роботи досліджують Н. Байбекова, Т. Бородулькіна, В. Волошина, А. Грись, С. Кожушко та ін., шляхи формування соціальної та комунікативної компетентності майбутніх психологів – Р. Скірко та О. Артемова. Проте безпосередньо проблема формування емоційної компетентності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки до цього часу залишається невирішеною. Потребують вивчення і питання щодо належної організації професійної підготовки майбутніх психологів з урахуванням необхідності формування їх емоційної компетентності.

З огляду на це **метою статті** є характеристика методичних рекомендацій науково-педагогічному складу щодо формування емоційної компетентності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз проблеми формування емоційної компетентності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки, зокрема досліджень Л. Виготського [1], Д. Гоулмана [2], С. Стайна [3], Дж. Май'єра, П. Саловея [4] та ін.,

засвідчує, що емоційна компетентність розвивається шляхом навчання, тренування та набуття досвіду, а розвиток емоційного інтелекту та емоційної компетентності пов'язаний із розпізнаванням та переробкою емоційної інформації. З огляду на це можна стверджувати, що для формування емоційної компетентності майбутніх психологів важливе значення має надання їм інформації щодо видів емоцій, їх ідентифікації, розрізнення, сприйняття та вираження, емоційної фасилітації мислення, розуміння та управління емоціями. Необхідно ознайомити студентів з базовими поняттями науки про емоції, особливостями впливу емоційної сфери на життєдіяльність, цінностями емоційних переживань, формувати у них розуміння важливості пізнання емоційної сфери для досягнення внутрішньої гармонії, психологічного благополуччя, повноцінного професійного життя та ін. Усі ці аспекти потрібно передбачити при розробці структурно-змістового забезпечення процесу формування емоційної компетентності майбутніх психологів, доповнивши програми начальних дисциплін циклу професійно-практичної підготовки інформацією щодо емоційної сфери, сутності емоційної компетентності та специфіки змісту психологічної допомоги.

З урахуванням того, що розпізнавання емоцій інших людей ґрунтується насамперед на різноманітній інформації про їх внутрішній стан, для розвитку здатності майбутніх психологів до розуміння емоцій і управління ними важливо розвивати загальну спрямованість їх особистості на емоційну сферу, підтримуючи інтерес до внутрішнього світу людей (в тому числі й до свого власного), схильність до психологічного аналізу поведінки, до цінностей, що стосуються емоційних переживань.

Важливе значення має також розвиток емоційної регуляції студентів, формування правильного розуміння значення емоцій у житті

людей, цілеспрямоване введення сфери почуттів у навчально-пізнавальну діяльність. У студентів необхідно формувати здатність вербально характеризувати емоції на основі розвиненого емоційного тезауруса, вміння ідентифікувати почуття і повідомляти про них. Ці знання про емоції і почуття необхідні для задоволення емоційних потреб студентів, отримання емоційної підтримки від інших, розуміння їх і надання їм емоційної «допомоги». У всіх цих випадках відповідним має бути і науково-методичне та матеріально-технічне забезпечення, зокрема навчальні посібники, підручники, методичні рекомендації щодо формування емоційної компетентності. Така методична література повинна містити також, окрім змістового, відповідний практичний компонент, що передбачав би набуття студентами умінь і навичок – складових емоційної компетентності.

При формуванні емоційної компетентності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки важливо враховувати такий елемент комплексу педагогічних умов, як обставини (зміст, методи, технології навчання тощо) та середовище (освітнє, інформаційно-освітнє) навчального процесу. Йдеться про необхідність використовувати такі методи і технології навчання, які б як найповніше дозволяли формувати у майбутніх фахівців діяльнісний компонент емоційної компетентності. Цим вимогам на сьогодні якнайповніше відповідає контекстне навчання, за якого знання, вміння, навички подаються не як предмет, на який повинна бути спрямована активність студента, а як засіб вирішення завдань професійної діяльності [5].

Особливу увагу в процесі контекстного навчання слід приділяти поступовому, поетапному переходу студентів до базових форм діяльності більш високого рівня: від навчальної діяльності академічного типу (лекції, семінари, практичні заняття) до квазіпрофесійної діяльності (ділові та дидактичні ігри), а потім до навчально-професійної

діяльності (науково-дослідницька робота, виконання курсових, бакалаврських і магістерських робіт, практики, стажування.

Навчальний процес контекстного типу необхідно реалізувати за допомогою системи нових і традиційних форм та методів навчання. Це можуть бути будь-які форми, що забезпечують поетапну трансформацію однієї базової форми діяльності студентів в іншу: проблемні лекції, семінари-дискусії, групові практичні заняття, аналіз конкретних ситуацій. При цьому слід відтворювати реальні професійні ситуації й фрагменти трудової діяльності психолога.

Серед дискусійних методів важливо використовувати групову дискусію, розгляд казусів практики, аналіз ситуацій морального вибору тощо. Дискусія – це метод, при якому учасники здійснюють обмін інформацією та ідеями, для того щоб знайти правильне рішення проблеми та прийти до єдиного погодженого рішення. Це спосіб організації спільної діяльності з метою інтенсифікації процесу ухвалення рішень у групі. Значення дискусійних методів – групової дискусії, розгляду казусів практики, аналізу ситуацій морального вибору тощо – полягає у тому, що студенти вчаться чітко виражати свої думки й відстоювати їх в ситуаціях, коли стикаються кілька точок зору, аналізувати свої емоції та емоції інших людей, розуміти протилежну думку і враховувати її позитивні сторони.

До ігрових методів належать рольові та ділові (управлінські) ігри. За рольової гри як форми організації педагогічного процесу її учасники виконують різні ролі, значущі для них у повсякденному житті. Зміст рольової гри полягає у тому, що людина «приймає» певну соціальну роль і демонструє поведінкові моделі, які, на її думку, відповідають їй. У рамках рольових ігор необхідно відпрацьовувати поведінку учасників у певних ситуаціях: при моделюванні складної і конфліктної ситуації важливим є сам процес взаємодії учасників.

У свою чергу ділова гра дозволяє задати в навчанні предметний і соціальний контексти професійної діяльності психолога й тим самим змоделювати більш адекватні порівняно з традиційними навчанням умови формування професійних умінь і навичок, нових знань. Ділові ігри мають містити два аспекти: 1) інструментальний, тобто вирішення тієї чи іншої техніко-економічної (прикладної або суто наукової) проблеми; 2) емоційно-рольовий, тобто вирішення міжособистісних проблем, які виникають в ситуації колективної взаємодії. Для формування емоційної компетентності майбутніх психологів можна використовувати різні модифікації ділової гри, зокрема імітаційні та операційні ігри, виконання ролей, інсценування чи психодраму.

Для підготовки ділової гри важливо насамперед розробити сценарій – «дзеркальне» відображення ситуації й об'єкта. При цьому слід визначити навчальну мету заняття, описати проблему, яку необхідно вирішити, обґрунтувати завдання, план ділової гри, здійснити загальний опис процедури гри, зміст ситуації і характеристик діючих осіб. Процедура ділової гри має складатися з декількох етапів, зокрема етапу підготовки аудиторії, учасників і експертів, етапу вивчення ситуації, інструкцій, установок та інших матеріалів, збирання додаткової інформації, етапу проведення гри та етапу аналізу, обговорення й оцінки результатів гри. Загалом рольові та ділові ігри як метод навчання повинні передбачати вибір послідовних, оптимальних рішень в умовах, що імітують реальну практичну діяльність. Ці методи навчання дозволяють вчити студентів відповідної емоційної поведінки, ігрової психотерапії, здійснювати психодраматичну корекцію та контргру (трансактний метод усвідомлення комунікативної поведінки).

Велике значення при формуванні емоційної компетентності має сензитивний тренінг – тренування міжособистісної чутливості. Це обумовлене тим, що він дозволяє створювати ідеальне співвідношення

зовнішніх умов (середовище, діяльність, процес навчання) і внутрішніх чинників (емоційні властивості, життєва позиція, компетентність у часі, тип мислення, суб'єктивність контролю, комунікативний потенціал, соціальна чуйність, мотивація досягнень, асертивність поведінки тощо). За основу концепції тренінгу слід брати теорії емоційно-інтелектуальних здібностей Д. Карузо, Дж. Мейера та П. Селовея, емоційної компетентності Д. Гоулмена, некогнітивну теорію емоційного інтелекту Р. Бар-Она, двокомпонентну теорію емоційного інтелекту Д. Люсіна та інші. Основну частину заняття необхідно спрямовувати на розвиток почуттєво-особистісної сфери, зокрема на самопізнання можливостей й обмежень студентів, емоційний самоаналіз; виконувати вправи на поглиблення емоційного самоусвідомлення, формування умінь управляти емоціями. Для досягнення завдань емоційного тренінгу важливо застосовувати такі інтерактивні техніки: розминки, «мозкові штурми», міні-лекції, міні-дискусії, аналіз професійних ситуацій, рольові ігри, творчі вправи, самодіагностика, рухові вправи.

Під час емоційного тренінгу студенти повинні розширити діапазон конструктивної міжособистісної взаємодії, підвищити емоційну та соціальну компетентність за допомогою тренування комунікацій на різні теми, моделювання і програвання реальних життєвих ситуацій. Студенти повинні зрозуміти вплив емоційної сфери на життєдіяльність, а самих емоційних переживань – як цінностей, важливість внутрішньої гармонії, психологічного благополуччя, здорових стосунків з іншими людьми для повноцінного професійного життя, відповідальності за власні емоційні переживання.

З урахуванням того, що у своїй професійній діяльності психологи повинні вирішувати дуже багато проблем, які не можна наперед передбачити і для вирішення яких лише знань, отриманих у стінах навчального закладу, буде замало, необхідно навчити їх самостійно

опрацьовувати інформацію, вирішувати складні проблемні завдання. Для цього слід широко задіювати потенціал позааудиторної роботи, зокрема науково-дослідницької, розв'язання завдань професійно орієнтованого характеру під час різних видів практики. Використання дослідницьких методів (завдань) має допомогти студентам краще зрозуміти теоретичний матеріал з питань емоційної сфери, формувати у студентів уміння гнучко застосовувати набуті знання на практиці, загалом активізувати їх пізнавальну діяльність, формуючи потребу, інтерес до науково-дослідницької діяльності й самоосвіти з проблем емоційної діяльності.

Особливо велике значення для розширення знань студентів щодо їх майбутньої професійної діяльності, формування необхідних професійних умінь та навичок – складових емоційної компетентності мають різні види практики. Вивчаючи на практиці наукові, прикладні та практичні аспекти діяльності психолога, головні напрями діяльності психологічних лабораторій, принципи і методи роботи психологів у наукових, освітніх та лікувальних установах, різні моделі психологічної служби в системі освіти, науки та охорони здоров'я, студенти повинні краще пізнати сферу застосування знань про емоційну сферу людей, з'ясувати уміння і навички – складові емоційної компетентності, необхідні у майбутній професійній діяльності.

Кожному студенту перед стажуванням необхідно видавати індивідуальне завдання, у якому передбачити його роботу щодо спостереження й аналізу емоційної компетентності психологів відповідних установ. Основною метою таких індивідуальних завдань має бути удосконалення знань студентів щодо особливостей емоційної компетентності психолога різних наукових, освітніх та лікувальних установ.

При підготовці до стажування студенти повинні вивчити зміст індивідуального завдання і методичні рекомендації щодо його виконання, зокрема з'ясувати зміст діяльності психолога різних наукових, освітніх та лікувальних установ, специфіку його роботи та персоналу, вимоги керівних документів. Після прибуття на місце стажування студенти мають виконати безпосередньо завдання щодо вивчення емоційної компетентності психолога відповідної установи. У цій роботі найважливішим є вивчення студентами досвіду роботи психологічної служби, змісту емоційної компетентності психолога, спостереження за його емоційною компетентністю під час психодіагностичного обстеження, консультацій, психокорекційних та психопрофілактичних заходів.

Після закінчення стажування студенти у звіті повинні проаналізувати результати своєї роботи, подати дані щодо відпрацювання завдань і плану стажування, розкрити позитивні сторони проведеної роботи, вказати на труднощі та проблеми. При аналізі результатів стажування слід звернути увагу на професійні знання студентів, зокрема знання обов'язків психолога тієї чи іншої установи, специфіки його емоційної компетентності при роботі з різними категоріями осіб.

При оцінці результатів стажування необхідно врахувати уміння студентів називати і характеризувати емоції психолога та людей, з якими він мав справу при психодіагностичному обстеженні, зокрема уміння точно розпізнавати, оцінювати емоції, закріплювати емоційний досвід суб'єкта, уміння впливати на міжособистісну комунікацію для досягнення цілей психокорекційних та психопрофілактичних заходів. Важливими мають бути також висновки студентів щодо шляхів підвищення емоційної культури персоналу і культури організації загалом.

Для формування у майбутніх фахівців емоційної компетентності важливе значення має особистість викладача: сформувати в суб'єктів навчання емоційну компетентність може лише особистість, якій властива ця професійно та особистісно важлива властивість. Має значення особистісна орієнтація педагога, його здатність правильно розуміти співрозмовника, аналізувати мотиви його поведінки, співпереживання, емпатія. У межах особистісно орієнтованої установки викладач мусить бути сконцентрованим на студентові; завжди допомагати йому, бути уважним до його емоційних переживань, вникаючи в їх суть.

Для роботи з формування у студентів емоційної компетентності викладач повинен мати відповідні цінності, зокрема щодо ставлення до студентів, необхідності підтримання атмосфери взаємоповаги та взаємодопомоги. Викладачеві для формування у майбутніх психологів емоційної компетентності необхідні також певні психотехнічні вміння роботи. Це насамперед високий рівень «відкритості», уміння налагоджувати недирективну особистісно-орієнтовану взаємодію, створювати позитивну емоційну атмосферу спілкування.

Важливо, щоб викладач сам усвідомлював вплив емоційної сфери на життєдіяльність, а емоційні переживання сприймав як цінності, ставився з повагою до них; був відкритим до нових вражень, подій і життєвих змін, оптимістично мислив, акцентуючи увагу на позитивних аспектах життя, конструктивно ставлячись до помилок. У контексті міжособистісної взаємодії важливо, щоб викладач *умів* ідентифікувати (розпізнавати, розуміти) емоції інших, володів навичками активного слухання; міг надавати студентам емоційну підтримку; адекватно і толерантно реагувати на позитивні й негативні емоції з боку інших; чинити опір негайним бажанням виплеснути емоції (контроль над

імпульсами); адекватно сприймати зворотній зв'язок з боку інших людей.

Для роботи з формування у студентів емоційної компетентності викладач повинен мати відповідний рівень знань щодо емоційної сфери. У цьому контексті для підвищення емоційної грамотності викладачів важливе значення має організоване навчання викладачів, зокрема організація тематичного семінару «Емоційна компетентність майбутніх психологів та актуальні питання її формування». Метою семінару має бути надання викладачам методичної допомоги щодо формування у студентів емоційної компетентності при викладанні навчальних дисциплін «Загальна психологія», «Практикум з загальної психології», «Експериментальна психологія», «Педагогічна психологія», «Диференціальна психологія», «Вікова психологія», «Історія психології», «Соціальна психологія» та ін. Програма цього семінару повинна охоплювати питання щодо основ емоційної діяльності, значення емоцій у житті людини та в освітньому процесі, сучасних теорій емоційного інтелекту, правил організації емоційної взаємодії, основ конструктивних комунікацій. Предметом особливої уваги на семінарі повинні бути питання щодо особливостей та змісту формування емоційної компетентності у майбутніх психологів у процесі професійної підготовки, комплексу педагогічних умов формування емоційної компетентності та ін.

Для формування у майбутніх психологів емоційної компетентності необхідно використовувати модель цього процесу. Модель формування емоційної компетентності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки є теоретичною побудовою, що містить цільовий, змістовий та результативний блоки, охоплюючи усі дидактичні компоненти педагогічної системи, їх зв'язки й взаємовпливи, принципи, умови, зміст, засоби формування емоційної компетентності.

Використання такої моделі дає повне теоретичне уявлення про формування емоційної компетентності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки та одночасно є засобом її формування.

Висновки. Таким чином, основними методичними рекомендаціями щодо формування в майбутніх психологів емоційної компетентності можна назвати такі: 1) структурно-змістове забезпечення процесу формування емоційної компетентності, зокрема доповнення змісту дисциплін професійно-практичної підготовки інформацією про базові поняття науки про емоції і проблеми емоційної сфери та взаємодії; 2) створення навчальних посібників, підручників, методичних рекомендацій і методичних розробок для формування емоційної компетентності з відповідним практичним компонентом, що передбачав би набуття студентами умінь і навичок – складових емоційної компетентності; 3) розвиток загальної спрямованості особистості студентів на емоційну сферу та підтримання їх інтересу до внутрішнього світу людей; 4) формування у студентів здатності вербально характеризувати емоції на основі розвиненого емоційного тезауруса, ідентифікувати почуття і повідомляти про них; 5) використання контекстного навчання для формування у майбутніх фахівців діяльнісного компонента емоційної компетентності; 6) моделювання квазіпрофесійних ситуацій і використання тренінгів на основі міждисциплінарного підходу та ін.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку є дослідження професійно значущих характеристик емоційної компетентності майбутніх психологів, вивчення особистісної емоційної готовності майбутніх психологів до психокорекційної та психопрофілактичної роботи, а також з'ясування особливостей розвитку необхідних умінь та навичок – складових

внутрішньоособистісних емоційних та міжособистісних емоційних компетенцій психолога в системі підвищення кваліфікації.

Література:

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский; под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 479 с.
2. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Даниэл Гоулман; пер. с англ. А. П. Исаевой. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2008. – 478 с.
3. Стайн С. Преимущества ЕО: Эмоциональная культура и ваш успех / С. Стайн, Г. Бук; пер. с англ. М. Маркус // Библиотека Максима Мошкова [Электронный ресурс]. – 2000. – Режим доступа: <http://lib.ru/ЮРЕОРЬЕ/ер.М>.
4. Mayer J. D. The Intelligence of emotional intelligence / J. D. Mayer, P. Salovey // *Intelligence*. – 1993. – V. 17. – № 4. – P. 433–442.
5. Діденко О. В. Креативність у структурі професійної готовності офіцера-прикордонника: суперечливий характер, компонентний склад і зміст / О. В. Діденко // *Вища школа* : – Київ, видавництво «Знання», 2016. – №. 1. – 128 с., С. 88–98

References:

1. Vy'gotskij L. S. *Pedagogicheskaya psixologiya* / L. S. Vygotskij; pod red. V. V. Davydova. – M.: Pedagogika, 1991. – 479 s.
2. Goylman D. *E'moczional'ny'j intellect* / Danie'l Goylman; per. s angl. A. P. Isaevoj. – M.: AST: AST Moskva: Hranitel', 2008. – 478 s.
3. Stajjn S. *Preimyshhestva EO: E'moczional'naya kyl'tyra I vash yspeh* / S. Stajjn, G. Byk; per. s angl. M. Markys // *Biblioteka Maksima Moshkova [Elektronny resyrs]*. – 2000. – Rezhim dostypa: <http://lib.ru/ЮРЕОРЬЕ/ер.М>.
4. Mayer J. D. *The Intelligence of emotional intelligence* / J. D. Mayer, P. Salovey // *Intelligence*. – 1993. – V. 17. – № 4. – P. 433–442.

5. *Didenko O. V. Kreatyvnist u strukturi profesiynoyi hotovnosti ofitsera-
prykordonnyka: superechlyvyi kharakter, komponentnyi sklad i zmist / O. V.
Didenko // Vyshcha shkola: – Kyiv, vydavnytstvo „Znannia”, 2016. – №1. –
128 s., S. 88–98.*